

Terminu vārdnīca

Aksioloģija – **mācība par vērtībām.**

Animisms – **uzskats, ka pasaule ir garu (dvēseļu) pilna**, ka jebkurā, pat nedzīvā lietā var iemānot gars, ka dabas parādībām, dzīvniekiem, augiem (līdzīgi kā cilvēkam) var būt dvēsele (*anima* – latīniski: dvēsele).

Antīkā kultūra – 1) **sengrieķu un senromiešu kultūra**, dažkārt tai pieskaita šo kultūru ietekmē esošās citas senās kultūras; 2) plašākā nozīmē seno laiku kultūra (latīniski *antiquus* burtiski nozīmē ‘sens’).

Artefakts – jebkurš **cilvēka darinājums** ar kultūrā sakņotu jēgu (latīniski: *artefactum* – "mākslīgi izveidots").

Arhetips – **pirmtēls**; paraugs, universāls ietilpīgs simbols; psihoanalīzē (K. G. Junga teorijā) – cilvēka psihe elements (tēls), kas raksturīgs vai nu visai cilvēcei, vai visiem kādas kultūras piederīgajiem.

Astroloģija – mūsdienās – **pseidozinātniska mācība par debess ķermeņu ietekmi uz cilvēka likteni**; vēsturiski atsevišķu seno reliģiju sastāvdaļa (Divupē, Ķīnā, Antīkajā pasaulē), kurā dievus un citas mitoloģiskas būtnes simbolizēja planētas un zvaigznāji vai dievi tika identificēti ar debess ķermeņiem.

Astronomija – **zinātne par debess ķermeņiem** (senatnē dažkārt astronomiskas atziņas un vērojumi tika izmantoti astroloģijā un izmantoti astroloģiskiem pareģojumiem).

Ateisms – **mācība, kas noliedz Dieva (dievu) esamību**, vēršas pret reliģiju; ateisms var būt dažādu ideoloģiju sastāvdaļa, piemēram, Padomju Savienības komunistiskajā ideoloģijā liela nozīme bija ateismam.

Ātmans – **cilvēka apziņas kodols (hinduismā)**, kas atklājas, ja ir nomierinātas (apklusinātas) sajūtas, domas un jūtas; ātmans esot vienāds ar Brahmanu – pasaules pamatbūtību.

Brahmans – **pasaules pamatbūtība (hinduismā)**, bezpersoniska un vienota; vienīgi Brahmans esot īsteni reāls, viss pārējais – šķietamība (*maiija*). Uzskatu, ka pasaules pamatā ir tikai viena būtība, sacu par *monismu* (sk.). Hinduismā izšķir radikālu monismu (ādvaita vēdantā) un mazāk radikālu monismu (višištā ādvaita, dvaita vēdanta).

Brahma – **hinduismā dievs, kas atbild par pasaules radīšanu** un kosmiskā cikla (mahā jugas) sākumu (attēlo ar 4 sejām).

Budisms – **Āzijā plaši izpatīta reliģija**, par kuras pamatlicēju uzskata Gautamu Sidartu Budu (Buda ir tituls, tas nozīmē – apskaidrotais); radusies ap 6. – 5. gs. p.m.ē. (ceturtā lielākā pasaules reliģija – piekritēju skaita ziņā).

Civilizācija – 1) **augsta kultūras attīstības pakāpe**, 2) sabiedrības kultūras ārējā, tehniskā, organizatoriskā puse, 3) kultūras attīstības nobeiguma fāze (O. Špengleram).

Dao – **ceļš**, visu norišu pamatprincips, bezpersonisks pasaules pirmsākums – centrālais jēdziens **daoismā**.

Daoisms – **religisku kultu un filozofisku mācību kopums Senajā Ķīnā**, kas saistās ar dabas spēku pielūgsmi un opozīciju nedabiskajam (civilizācijai).

Determinisms – **mācība par dabas un/vai sabiedrības parādību vispārēju cēlonisku nosacītību**, piemēram, ekonomiskais determinisms – uzskats, ka visu cilvēku darbības jomu attīstības, motivācijas un pastāvēšanas cēlonis ir ekonomika.

Dialogs – **saruna**, saziņa starp divām personām, sabiedrības grupām vai kultūrām, kur tiek cienīta katras dialogā iesaistītās puses vērtība.

Dievības – **pārdabiskas**, varenas **būtnes** dažādās reliģijās, parasti – ar personu iezīmēm (bieži ar dzimuma iezīmēm, piemēram, dievi, dievietes).

Dievišķais – **pārdabiskais**, svētais, ideālais.

Dievs – **pasaules radītājs** (monoteistiskās reliģijās), **pārdabiska būtne, augstākais saprāts ar personas iezīmēm**.

Duālisms – **divdabība; filozofiska mācība, kas pasaules pamatā saskata divas būtības** vai divus elementus (piemēram, labais un ļaunais; materiālais un garīgais).

Ego – **es** (latīniski); apzinātā personas psihes dimensija Zīgmunda Freida mācībā.

Eidaimonija, eidaimonisms (arī eidemonisms, ēdemonisms) – **tieksme pēc laimes**, virziens filozofijā, kas atzīst, ka laime ir cilvēka augstākais dzīves mērķis.

Elitārā kultūra – **sabiedrības augstāko slāņu kultūra** (*élite* – franciski: vislabākais, izmeklētais; elite – izlase; sabiedrības augšslānis – elite – parasti tiek pretstatīts vairākumam – tautai).

Funkcija – 1) **uzdevums, nozīme, darbība kādā sistēmā**; 2) no viena vai vairākiem neatkarīgiem lielumiem atkarīgs mainīgs lielums – matemātikā.

Garīgā kultūra/materiālā kultūra – pretstatījums, kas apzināto, cilvēka apziņā sakņoto mēģina nošķirt no cilvēka darbības produktiem. Materiālā kultūra – lietas, priekšmeti, produkti; garīgā kultūra – visi nemateriāli cilvēka izpausmes aspekti (domāšana, spriešana, gaume, estētiskie, reliģiskie priekšstati, kritēriji utt.). Taču neviens tā

saucamās „materiālās kultūras produkts” nevar darboties, funkcionēt bez cilvēka klātbūtnes, bez cilvēka izpratnes, kas tas īsti ir.

Henoteisms – **starpforma starp viendievību un daudzdievību** (visbiežāk sastopamā reliģijas forma senvēsturē).

Hierarhija – **elementu izkārtojums svarīguma, vērtības, nozīmīguma secībā** – no augstākā uz zemāko.

Hinduisms – **Indijas galvenā reliģija**, izplatīta arī ārpus Indijas valsts robežām (trešā lielākā pasaules reliģija pēc kristietības un islāma). Hinduismā ietilpst dažnedažādi atšķirīgi reliģiski virzieni, kurus formāli saista vienīgi svēto tekstu – Vēdu – autoritātes atzīšana.

Id – **tas** (latīniski); zemapziņas tieksmju (dziņu) apzīmējums psihiatra Zīgmunda Freida mācībā.

Iņ-jan – **aktīvais un pasīvais princips** – divas pretējas enerģijas **Senās Ķīnas filozofijā**, ar šo jēdzienu skaidro pasaulē vērojamās pretējības (sievšķais un vīrišķais, karstais un aukstais, uguns un ūdens utt.). Iņ un jan Senajā Ķīnā ir kosmoloģisks princips, nevis morāls jēdziens (Nejaukt ar labo un ļauno – rietumu tradīcijās!).

Islāms – **otrā lielākā pasaules reliģija** (pēc kristietības), kuru dibinājis Muhameds 7. gs. Islāmā uzsvērts stingrs monoteisms (padevība Dievam – Allāham).

Jēzus Kristus – **kristietības dibinātājs**; kristiešiem Trīsvienīgā Dieva otrās personas Dieva Dēla – inkarnācija. Jēzus (senebreju valodā – *Jošua*, aramiski – *Ješua*, grieķiski – *Jesus*) ir viņa vārds; pēc izcelšanās vietas savas dzīves laikā tika saukts par Nācarieti (Jēzus no Nācaretes). Kristus jeb Mesija nozīmē titulu (ebreji: *Mashiah*, grieķiski: *Xristos*) – Dieva sūtītais glābējs.

Joga – 1) **filozofijas virziens hinduismā**, kas atzīst divus pirmsākumus: garu (*puruša*) un matēriju (*prakriti*); 2) **psihofiziska sevis pārveidošanas metode** – ar mērķi sasniegt izmainītu (pārdabisku) apziņas stāvokli. Klasiskajā hinduismā izšķir vairākas jogas: darbības (karma) jogu, gudrības (džnana) jogu, mīlestības pret kādu dievību (bhakti) jogu un karalisko (radža) jogu. Pēdējo esot izveidojis Patandžali un tieši tā parasti interesē rietumniekus, jo šajā jogā ir izkopta treniņu sistēma (galvenie ir garīgie treniņi – meditācijas, taču ir arī ķermeņa fiziska sagatavošana meditācijai, ko sauc par hatha jogu. Mūsdienās dažādi jogas skolotāji (guru) izdomā vēl citus, jaunus skanīgus jogas nosaukumus, lai pievilinātu sev vairāk sekotājus).

Jūdaisms – **ebreju nacionālā reliģija**, monoteistiska. Jūdaismā savas saknes saskata kristietība un islāms.

Karma – **cilvēka rīcības sekas** (hinduismā), indiešu priekšstats tas ir morālās atmaksas princips, kas nosaka cilvēka dvēseles likteni pēc nāves – nākamajā dzīvē (parasti to saprot kā sodu vai atalgojumu par iepriekšējā dzīvē izdarīto).

Klasiskā kultūra – 1) **elitāra kultūra, kas ir īpaši izsmalcināta – saistīta ar pārbaudītiem kritērijiem, kononiem**; noteiktos paraugos balstīta vēsturiski izveidojusies, noslēgta kultūras sistēma, parasti ar to apzīmē izkoptu, nostabilizējušos, atzītu vērtību sistēmu; 2) antīkajā mantojumā sakņota kultūra; 3) vērtējošā nozīmē ar vārdu ‘klasika’ var apzīmēt jebkuras tradīcijas vispāratzītus paraugus, etalonus (piemēram, rokmuzikas klasika).

Klasicisms – **mākslas stils** Eiropas klasiskajā kultūrā, kulmināciju sasniedzis 18. gs.

Komplementaritāte – **papildināmība** (pretrunu savietojamība; ar to apzīmē divu pretēju parādību atzīšanu vai divu pretēju apgalvojumu pieņemšanu par patiesību; zinātnē par patiesu atzīst gaismas duālismu: gaismai ir gan viļņa, gan daļiņas daba).

Konfūcisms – **religiski filozofisks virziens Senajā Ķīnā, kuru dibinājis Konfūcijs** (Kunfudzi).

Kristietība – **lielākā pasaules reliģija, kuru dibinājis Jēzus Kristus**, cēlusies Palestīnā, izplatīta visā pasaulē, sevišķi Eiropā, Amerikā, Austrālijā, šobrīd arī Āfrikā, mazāk – Āzijā, sadalījusies vairākās konfesijās jeb baznīcās: katoļu, pareizticīgo, anglikāņu, luterāņu u.c.

Kosmoloģija – **priekšstatu kopums par pasaules uzbūvi** (mūsdienu kultūrā to nosaka – astronomijā un fizikā).

Kosmogonija – **mācība (priekšstati) par pasaules izcelšanos**. Seno laiku kultūrās kosmogonija tika saprasta kā *teogonija* – dievu izcelšanās stāsti.

Kultivācija, kultivēšana – **izkopšana**, uzlabošana, apstrādāšana (sākotnēji lauksaimniecībā).

Kulturoloģija – **kultūras un kultūras vēstures pētniecības nozare** ar starpdisciplināru ievirzi. Rietumu valstīs biežāk lieto jēdzienu ‘kultūras teorija’, ‘kultūras pētniecība’.

Kultūra – apzināta sevis, sabiedrības un apkārtējās vides pārveidojumu sistēma, kurā atklājas cilvēka un pasaules eksistences jēga (iespējamās vairākas kultūras definīcijas). Ikdienā mēdz lietot arī kā sinonīmu mākslai vai apzīmējumu tikai garīgajai pasaulei; plašākā nozīmē – viss cilvēka pārveidotais, kas nav daba, cilvēka radītā vide; dziļākā nozīmē – kādas sabiedrības vai cilvēka attieksmju, vērtību, nozīmju, uzvedības modeļu un simbolu sistēma, kas izpaužas dzīves stilā, paradumos un artefaktos.

Kults – **religisku rituālu kopums** (sistēma).

Maija – **pasaule kā ilūzija (hinduismā)**, nepareizs priekšstats, kas piešķir paliekošu nozīmi mainīgajam un iznīcīgajam.

Maģija – **buršana**; reliģijas forma ar mērķi pakļaut un izmantot garīgus (mistiskus) spēkus (dievus, garus), parasti – cilvēka vajadzību apmierināšanai.

Masu kultūra – **kultūra, kas aptver tautas masas**; mūsdienas īpašs kultūras veids, kurā dominē masveidība (masveida produkciju) un komercializācija.

Meditācija – **iedziļināšanās, dziļas pārdomas**, garīga prakse (vairākās reliģijās); meditācija var ietvert gan koncentrācijas, gan relaksācijas elementus; austrumu kultūrās meditācija var nozīmēt pašiedziļināšanos, domu un izjūtu nomierināšanu vai pilnīgu pārtraukšanu paliekot tomēr nomoda stāvoklī; rietumu tradīcijā ar meditāciju var saprast pārdomas izmantojot vārdus un jēdzienus (piemēram, Renē Dekarta filozofiskais darbs: *Meditationes de prima philosophia, in qua Dei existentia et animæ immortalitas demonstratur*).

Mistisks – **noslēpumains**, neizskaidrojams.

Misticisms – **aizraušanās ar pārdabisko, noslēpumaino**.

Mistērijas – 1) **slepeni rituāli** senajā Grieķijā (piemēram, Eleusīnas pilsētā par godu dievietei Dēmetrai), to dalībnieki cerēja uz citu ceļu pēc nāves (cerot nonākt nevis Aīda valstībā, bet Elizejas laukos vai Laimīgo salās); 2) viduslaikos īpašs teātra žanrs ar reliģisku tematiku pilsētās; 3) plašāk – izrāde ar reliģisku saturu.

Mīts – **tēlainis vēstījums** par pasaules, cilvēka, sabiedrības un dabas parādību izcelšanos un darbības principiem; senākais pasaules izpratnes veids; mūsdienās izmanto arī mazticamu, bet iesakņojušos apgalvojumu apzīmēšanai.

Mitoloģija – 1) **mītu kopums**, to izkārtojums sistēmā; reliģisko fenomenu, izjūtu, atziņu un priekšstatu senākais izteiksmes veids, kurā izmanto tēlus un simbolus; 2) zinātne par mītiem, to klasifikācija.

Monoteisms – **viendievība** (grieķiski: *mono* – viens, *theos* – dievs).

Monisms – **filozofiska mācība par visa viendabību, pasaulē saskata tikai vienu būtību** (vienu substanci); pretēji duālismam, kas saskata divas būtības. (Nejaukt ar monoteismu, kurā parasti tiek pieņemts, ka Dievs nav identisks ar pārējo pasauli, ir no tās atšķirīgs, tāpat kā no cilvēka! Līdz ar to parasti monoteismā var saskatīt duālisma iezīmes.)

Muhameds – **islāma reliģijas dibinātājs** (islāmā Muhamedu uzskata par pēdējo pravieti, taču tikai par cilvēku).

New age – **jaunais laikmets: kopīgs apzīmējums jauno reliģiju kopumam** ap astroloģisku prognozi par zodiaka zīmes – ūdensvīra – laikmetu, kas nomainīšot zivs

(kristietības) ēru; New age izplatās izmantojot modernās saziņas līdzekļus, bet tam nav kopīgas organizatoriskās uzbūves un skaidras, vienotas mācības; New age var apvienot dažādu reliģiju un pseidozinātnisku teoriju elementus (astroloģija, NLO, reinkarnācija, jogas, okultisms, kabala, gnosticisms, psihoanalīze, neopagānisms, kristāli, buršana, animisms, dziedniecība, auras, eņģeļi, diēta, ekoloģija utt.), tos sajaucot un komercializēti piedāvājot plašai patērēšanai.

Paradigma – **pasaules izpratnes horizonts**, jēgas sistēma; paraugs, modelis; kultūras ietvars, kura robežās norisinās galvenās diskusijas un jēgas meklējumi.

Politeisms – **daudzdievība**.

Popkultūra – saīsināts no **populārā kultūra**, viegli visiem uztverama, izplatīta, pazīstama, demokrātiska, parasti tajā dominē saprotamība („vieglie žanri”, pazemināti vērtību kritēriji).

Profānais – **laicīgais**, ikdienišķais, parastais (pretstats sakrālajam – svētajam).

Reliģija – **cilvēka dzīvi organizējoša, mistiskā (pārdabiskā) pieredzē balstīta attieksmju, pārliecību un uzvedības sistēma**, kas tiek nodota no paaudzes paaudzē ar dažādu svētu simbolu, vēstījumu (mītu, reliģiski filozofisku mācību) un darbību (rituālu) palīdzību (no latīņu valodas: *re* – atkal, atpakaļ, *ligare* – savienot, saistīt; arī *relegere* – uzmanīties). Būtisks reliģijā ir svētuma pārdzīvojums un priekšstati par augstāku, pārpasaulīgu spēku vai spēkiem.

Reinkarnācija – **priekšstats par dvēseles pāriemiesošanos** (pārceļošanu) pēc nāves no viena ķermeņa citā (hinduismā parādīties salīdzinoši vēlu: vēdu komentāros – upanišādās); pazīstams arī citās reliģijās – budismā, gnosticismā un reliģiski okultās mācībās – pitagorismā, teosofijā, antroposofijā, *New age*, mūsdienu ezotērismā).

Rituāls – **simbolisku svinīgu darbību kopums**, to izdarīšana noteiktā izstrādātā secībā un formā, senāk parasti ar reliģisku nozīmi. Mūsdienās mēdz būt laicīgi rituāli, kā arī rituāli, kas zaudējuši savu sākotnējo reliģisko jēgu.

Romantisms – **virziens kultūrā un mākslā, kas uzplauka 19. gs.** un saistījās ar ideālismu, viduslaiku kultūras elementu aktualizēšanu, interesi par dabu, folkloru, misticismu, cēlumu, indivīda subjektīvo pasauli, mākslinieka ģēnija kultu; citā nozīmē apzīmējums sajūsmā, cildenām fantāzijām, ideālismam, noslēpumainībai.

Sakrāls – **svēts**, garīgs, saistīts ar reliģisku jēgu (pretstats profānajam).

Sekulārs – **laicīgs**, nereliģisks; sekulārisms – laicīgo faktoru un institūciju nozīmes pieaugums sabiedrībā uz reliģisko struktūru rēķina.

Simbols – **zīme ar plašāku un dziļāku jēgu** (piemēram, karogs – var reprezentēt valsti vai kādu sabiedrības grupu; šāds simbols parasti izraisa veselu izjūtu un nozīmju gammu tās lietotājam un kļūst par identitātes un noteiktu vērtību nesēju).

Šiva – **nāves dievs (hinduismā)** – atbildīgs par pasaules iznīcināšanu kārtējā kosmiskajā ciklā (mahā jugā), jogas un dejas aizbildnis; attēlo dejojošu ar vairākām rokām.

Struktūra – **uzbūve, iekārtojums, organizēta elementu sistēma.**

Soterioloģija – **mācība par glābšanos**, pestīšanu (no sengrieķu vārda *sotēr* – glābējs).

Super-ego – **virsapziņa** (latīniski); cilvēka psihes dimensija, kas veidojusies saistībā ar sabiedrības ietekmi (pēc Zigmunda Freida mācības).

Tabu – **aizliegums** parasti ar reliģiski maģisku jēgu (no polinēziešu valodas *taboo* – aizliegums kaut ko darīt, piemēram, neēst kādu produktu, neapmeklēt kādu nolādētu vai – gluži otrādi – svētu vietu). Mūsdienās lieto psiholoģijā, lai apzīmētu kādu nepārkāpjamu aizliegumu, kas sakņojas noturīgā sabiedrības attieksmē (piemēram, incesta aizliegums).

Teogonija – **vēstījums par dievību izcelšanos** (senajās kultūrās ar teogonijas palīdzību tika izskaidrota kosmogonija – pasaules izcelšanās); termins radies no sengrieķu dzejnieka Hēsioda sacerējuma par dievu rašanos ar nosaukumu „Teogonija”.

Tipoloģija – **zinātniska metode, kas objektu grupēšanā izmanto vispārinātus modeļus (tipus)**; arī pēc šīs metodes veikts grupējums vai apraksts.

Tradicionālā kultūra – **noturīgās tradīcijās sakņots kultūras tips**. Mūsdienās sastopama nomaļās kopienās un vietās, kuras maz skārusi civilizācija. Senākos laikos – sabiedrības vairākuma kultūra ar tradīcijās sakņotu dzīves veidu.

Trimurti – **galveno dievu trijotne hinduismā.**

Trīsvienība – **Dieva koncepcija kristietībā – trīs Dieva personu** (Tēvs, Dēls un Svētais Gars) **vienība** (attēlo kā trijstūri, svētbildēs – kā trīs eņģeļus, arī kā vecu vīru, jaunu vīrieti un balodi).

Uvei – **atturēšanās no iejaukšanās (princips daoismā)**, darbība bezdarbībā jeb bezdarbība darbībā.

Vērtība – **noturīga, apzināta, cilvēkam nozīmīga attieksme.**

Višnu – **dievs (hinduismā), kas atbild par pasaules pastāvēšanu** (uzturēšanu esamībā), viņu attēlo ar vairākām rokām. Desmit Višnu iemiesojumu vidū ir populārais dievs Krišna, kā arī varonis Rāma, tiem pieskaitīts tiek arī budisma dibinātājs – Buda.

Zīme – **nosacīts kādas darbības vai lietas apzīmējums** (piemēram, satiksmes noteikumu zīmes; parasti zīmei ir viena nozīme, piemēram, ciparam, burtam; atsevišķās kultūrās dažām zīmēm tiek piešķirta daudznozīmība, daudzveidīgāka un arī

dziļāka simboliska nozīme, piemēram, sengrieķu pitagoriešu filzofiski maģiskajā skaitļu teorijā – numeroloģijā; zīme tādējādi jau tiek uztverta kā simbols).

Paskaidrojums: **trekninātais** (boldētais) teksts ieteicams kā skolēnam saprotamākais vienkāršākais termina skaidrojums, dažādās blakus nozīmes un detalizētāki skaidrojumi domāti skolotājiem; izmantojami arī tematu padziļinātai apgūšanai un atbildēm uz atsevišķu ieinteresētāko skolēnu jautājumiem.